

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.22–055.2](477.7)»1919/1929»

Жінки Півдня України у селянських повстаннях першої третини ХХ ст.

Ю. В. Котляр

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Чорноморський національний університет
 імені Петра Могили,
 вул. 68 Десантників, 10,
 м. Миколаїв, Україна, 54003*

Анотація. *Мета статті* – показати участь українських жінок у селянському повстанському русі на Півдні України. *Методи дослідження:* ідеографічний, історико-типологічний, історико-порівняльний. *Основні результати:* в статті встановлено, що важливою складовою частиною південноукраїнського повстанства слід вважати жіночий рух, який з особливою силою проявлявся в критичні періоди історії: Українська революція, вилучення церковних цінностей, колективізація. *Оригінальність:* використано неопубліковані свідчення очевидців з «Особистого архіву священника церкви

Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина», а також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Миколаївської області. *Наукова новизна:* вперше запропоновано типологію жіночих повстань на Півдні України: революційні; релігійні; жіночі бунти. *Тип статті:* описово-аналітична. У статті зроблено спробу розглянути гендерний аспект повстанського руху населення Півдня України. Революційні повстання відбувалися, головним чином, у добу Української революції. В них брали участь жінки з активною життєвою позицією. Важливим є дослідження життєвого шляху шести «отаманок Марусь»: Маруся Соколовська, «Чорна Маруся», Марія Косова, «Кривава Марія», Марія Тарасенко, Маруся (Марія Никифорова). Релігійні жіночі повстання відбулося на Миколаївщині навесні 1922 р. під час реквізиції церковних цінностей. Найбільший резонанс мала «Справа» Бармашової, перетворена з кримінальної на політичну. На Півдні України найвідоміші жіночі бунти у 1929 р. відбувалися в Бирзульському районі на Одещині.

Ключові слова: жіночі повстання; отаманка Маруся; революція; релігійні повстання; колективізація; бунти.

Надійшла до редколегії 24.01.2020

Прорецензована 25.03.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.22–055.2](477.7)»1919/1929»

**Женщины Юга Украины
 в крестьянских восстаниях первой
 трети XX в.**

Ю. В. Котляр

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Черноморский национальный университет
 имени Петра Могилы,
 ул. 68 Десантников, 10,
 г. Николаев, Украина, 54003*

Аннотация. *Цель статьи* – показать участие украинских женщин в крестьянском повстанческом движении на Юге Украины. *Методы исследования:* идеографический, историко-типологический, историко-сравнительный. *Основные результаты:* в статье установлено, что важной составляющей частью южноукраинского повстанчества необходимо считать женское движение, которое с особой силой проявлялось в критические периоды истории: Украинская революция, изъятие церковных ценностей, коллективизация. *Оригинальность:* использовано неопубликованные свидетельства очевидцев с «Личного архива священника церкви Рождества Христова с. Васильевка Рака Валентина», а также материалы

Центрального государственного архива общественных объединений Украины и Государственного архива Николаевской области. *Научная новизна:* впервые предложена типология женских восстаний на юге Украины: революционные; религиозные; женские бунты. *Тип статьи:* описательно-аналитическая. В статье сделана попытка рассмотреть гендерный аспект повстанческого движения населения Юга Украины. Революционные восстания происходили, главным образом, в период Украинской революции. В них участвовали женщины с активной жизненной позицией. Важным является исследование жизненного пути шести «атаманш Марусь»: Маруся Соколовская, «Черная Маруся», Мария Косова, «Кровавая Мария», Мария Тарасенко, Маруся (Мария Никифорова). Религиозные женские восстание происходили на Николаевщине весной 1922 г. во время реквизиции церковных ценностей. Наибольший резонанс имело «Дело» Бармашовой, превращенное из уголовного в политическое. На Юге Украины наиболее известные женские бунты в 1929 г. происходили в Бирзульском районе Одещины.

Ключевые слова: женские восстания; атаманша Маруся; революция; религиозные восстания; коллективизация; бунты.

Поступила в редколлегию 24.01.2020

Прорецензирована 25.03.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 60–69

doi 10.15421/26200105

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK265/266/508

Women of Southern Ukraine in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century

Yu. V. Kotlyar

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000–0003–2222–3857

ResearcherID: T-1961–2019

K555556k@gmail.com

*Petro Mohyla Black Sea National University,
 68 Desantnykiv street, 10,
 Mykolaiv, Ukraine, 54003*

Abstract. *The purpose of the article is to show the participation of Ukrainian women in the peasant rebel movement in the South of Ukraine. Methods of research: ideographic, historical-typological and historical-comparative. Main results: the women's movement, which manifested itself with particular force in the critical periods of history – the Ukrainian Revolution, the removal of church values and collectivization should be considered as a significant part of the South-Ukrainian rebellion. Originality: unpublished eyewitness testimonies from «Personal Archives of the Priest Rak Valentin» of Church of the Nativity of Christ, Vasilivka village» as well as materials from the Central State Archives of Public Associations of Ukraine and the State Archives of Mykolayiv Oblast (Region) are used. Scientific novelty: the typology of women's uprisings in the South of Ukraine is proposed for the first time – revolutionary, religious and women's riots. Type of the article is descriptive-analytical. For the past years, the role of women in rebel movement of peasants has not been a subject of a separate historical*

study. Only in recent years, the activities of women in the times of Atamanschyna and the confrontation of various authorities in Ukraine has attracted the attention of historians. The article attempts to consider a gender aspect of insurgent movement of Southern Ukraine population. The more tragic the situation in Ukraine was, the more women participated in armed struggle, in particular, in the ranks of peasant insurgent detachments. Revolutionary uprisings took place mainly in the period of the Ukrainian Revolution. They were supported by women having an active life position. It is important to study the life of six «Marusya atamans»: Marusya Sokolovska, «Black Marusya», Maria Kosova, «Bloody Maria», Maria Tarasenko, Marusya (Maria Nikiforova). The religious women's uprisings took place in Mykolayivschyna in the spring of 1922 during the requisition of church values, when women resisted their carrying off in Otbedo-Vasylyvska volost. The «Case» of Barmashova had the greatest resonance which was transformed from criminal to political one. In the South of Ukraine, the most famous female riots in 1929 took place in Birzulsky district of Odessa Oblast (Region). The problems of women in the Makhno insurgent movement requires a special study. It is important because, for example, the fate of G. Kuzmenko (the wife of N. Makhno) is learned to a greater or lesser extent, but the activity of other women is covered superficially. The author believes that the study of the rebel movement active participants' biographies, involving the methods of other sciences, psychology in particular, is a prospective one.

Keywords: women uprisings; Ataman Marusya; revolution; religious uprising; collectivization; revolts.

Received 24.01.2020

Reviewed 25.03.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасного українського суспільства постає проблема кризи традиційної моделі гендерних відносин. Не можна залишити поза увагою і той факт, що в силу історичних умов склалися статеворольові стереотипи, згідно з якими жінка відіграє другорядну роль в українському соціумі, особливо у сфері влади. Однак суспільне становище українок завжди відрізнялося від положення жінок інших країн, незважаючи на те, що законодавчо як українські, так і європейські жінки фактично все життя були під опікою спочатку родини, а потім чоловіка. При цьому статус української жінки як особистості був доволі поважним. У деяких випадках вона займала передове становище відносно до чоловіка. Особливо це стосувалося критичних періодів історії, до яких із повним правом і можна віднести ситуацію першої третини ХХ ст. на Півдні України, що характеризувалася постійними спалахами селянських повстань.

Вважається, що жінки, перебуваючи у маскулінних організаціях та ситуаціях, не фемінізують їх, а самі починають маскулінізуватися (Антонова Т., с. 146). Саме цей процес відбувався під час участі жінок у повстанському русі. Постійно перебуваючи в екстремальних обставинах, жінка отримувала право на самостійність або навіть на керівництво повстанськими загонами. Їхня боротьба велася, головним чином, на територіях, які здавна називали «Гілеєю», «Тавридою», «Землею Амазонок», «Диким Полем». Таким чином, примхлива фортуна історії «породила» нових степових амазонок, які, як і їхні предки – діви-воїтельниці, виступили на захист своєї Батьківщини, вже вкотре відкидаючи поширену істину, що війна – це не жіноча справа.

Історіографія. Донедавна роль жінки у повстанському русі не була об'єктом окремого історичного дослідження. І лише в останні десятиліття діяльність жінок у часи отаманщини, протистояння різних влад в Україні привернула увагу істориків. Серед сучасних авторів слід виділити В. Волковинського (Волковинський, В., 1994), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко, Ю., 2005), О. Оніщенка (Оніщенко, О., 2008), В. Улянич (Улянич, В., 1994), В. Савченка (Савченко, В., 2000) та В. Чопа (Чоп, В., 1998; 2004). Вони головним чином характеризують участь жінок у махновському повстанському русі, залишаючи поза увагою інші типи повстань. Не набагато краща ситуація в історичних працях діаспори. В цьому плані показовими є робота Д. Солов'я (Соловей, Д., 1993), яка містить відомості про жіночі повстання 30-х рр. ХХ ст. та об'ємна монографія М. Богачевської-Хом'як (Богачевська-Хом'як, М., 1995) про участь жінок у громадському житті

України 1884–1939 рр. Зацікавила вказана проблема і сучасних українських письменників. В 2014 р. вийшов роман В. Шкляра «Маруся», де описана історія Олександри Соколовської, яка після смерті трьох братів стала отаманом українського війська (Шкляр, В., 2014). Вже з цього невеликого історіографічного аналізу зрозуміло, що участь жінок у селянських повстаннях на Півдні України досліджена не достатньо. І тому наша робота, яка характеризує ряд епізодів повстанської боротьби жінок, не буде зайвою.

Мета дослідження: показати участь жінок Півдня України у селянському повстанському русі першої третини ХХ ст.

Джерела. Основним джерельним матеріалом служать опубліковані спогади Н. Махно (Махно, Н., 1991) та В. Белаша (Белаш, А., Белаш, В., 1993), з яких можна дізнатися про участь жінок в анархомахновському повстанському русі, неопубліковані свідчення очевидців з «Особистого архіву священика церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина» про релігійні селянські повстання, а також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Миколаївської області.

Методи. У статті зроблено спробу розглянути гендерний аспект повстанського руху населення Півдня України. Гендерний підхід в історії передбачає діалог статей у плані реконструкції історичного минулого з врахуванням форм їхньої взаємодії і взаємодоповнення. В процесі дослідження використані такі методи: ідеографічний (опис індивідуальних особливостей одиничних історичних фактів і подій); історико-типологічний (систематизація зібраного інформаційного матеріалу, створення типології постань, у яких брали участь жінки); історико-порівняльний метод (порівняння історичних явищ, які тотожні за своєю внутрішньою сутністю, зокрема, діяльності шести «отаманок Марусь»).

Виклад основного матеріалу. Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні українського селянства стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи зі знищення селянина-власника («військовий комунізм», голодомори, колективізація). Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їхнє невдоволення, яке згодом переросло в селянський повстанський рух. Повстання в добу Української революції були антигетьманськими, ан-

тибільшовицькими, антиденікінськими, антикомуністичними. На початку 20-х рр. ХХ ст. з'явилися релігійні повстання. Кінець 20-х – початок 30-х рр. вивів на історичну арену новий тип бунтів – жіночі (Котляр, Ю., 2003а, с. 49, 133, 139).

Який тип поведінки був характерний для жінок тих часів? Їх було два. І вони презентовані у творах письменників – учасників тих подій, а пізніше – класиків української і російської літератури. В українських творах жінку змальовували сильною й привабливою. У «Коті в чоботях» М. Хвильового (Хвильовий, М., 1978, с. 153–167) постає версія доброї й рішучої жінки на противагу слабкому чоловікові. В М. Булгакова група жінок з «Білої гвардії» (Булгаков, М., 2007) здається слабкою, революція викликає в них звичайну нудьгу (Богачевська-Хомяк, М., 1995).

Повстання, в яких брали активну участь жінки Півдня України можна умовно поділити на три типи: революційні, релігійні та жіночі бунти. При цьому слід відзначити, що повстання могли носити як організований, так і стихійний характер. В період Української революції повстання найчастіше носили організований характер, а в 20–30-х рр. ХХ ст. здебільшого були стихійними. Жінки брали активну участь у діяльності різних повстанських загонів, але чисто жіночих повстань було мало.

1. Революційні повстання відбувалися, головним чином, за часів Української революції. В них брали участь жінки з активною життєвою позицією. І не просто як сестри милосердя, а як керівниці військових чи партизанських загонів. Більшість із них вживали псевдоніми Ластівка, Чайка, Орлиця. Українські жінки вливалися у військові формування національних сил, комуністів, анархістів, а також у самостійні частини, від яких часто залежали наслідки боротьби за владу. На боці білих воювали тільки русифіковані українки, для яких ідея незалежної України була чужа. Переконані більшовички, такі, як Є. Бош, О. Пілацька та О. Коллонтай, за дорученням партії більшовиків лише спорадично займалися українським питанням.

Чим трагічнішою ставала ситуація в Україні, тим більше жінок брало участь у збройній боротьбі, зокрема, в лавах селянських повстанських загонів. Серед найвідоміших із них – отаманка Маруся. Проте до цього часу точно не відомо, яка саме жінка «ховалася» за цим іменем. В. Улянич вважає, що в історії повстанського руху в Україні відомі три жінки, що очолювали повстанські загони під іменем «отаманка Маруся» (Улянич, В., 1994, с. 7). В. Савченко описує чотирьох таких «Марусь». За дослідженням Ю. Котляра, «отаманок Марусь» було як мінімум – шість (Котляр, Ю., 2003а, с. 135–136).

Маруся Соколовська. Діяла в районі Чорнобиля – Радомишля – Овруча в 1919 р. Брат її, Дмитро Соколовський, повстанський отаман, був убитий червоними влітку 1919 р. Прибічниця С. Петлюри, колишня двадцятип'ятирічна вчителька очолила загін брата, який назвала Повстанською бригадою ім. Дм. Соколовського. Наприкінці 1919 р. її загін в кількості 800 бійців був розбитий частинами 58-ї радянської дивізії. Марусю та її нареченого – отамана Куровського взяли в полон і розстріляли (Савченко, В., 2000, с. 85–86). Хоча, за деякими відомостями ім'я Марусі Соколовської згадувалося в таємних оперативних зведеннях Червоної армії протягом 1921 р. (Улянич, В., 1994, с. 7). Саме діяльність цієї історичної постаті стала основою для твору В. Шкляра.

«*Чорна Маруся*». Точне прізвище невідоме. Краєзнавець В. Гузій вважає, що народилася вона в селі Басань (Савченко, В., 2000, с. 86). Ще один її псевдонім – «тітка Маруся». Вона очолювала невеликий повстанський загін махновського напрямку. Відомо, що в жовтні 1920 р. Маруся Чорна пустила під укіс радянський ешелон з військами біля Ніжина. Вона координувала дії загонів на Полтавщині, Запоріжжі та на Чернігівщині. Маруся загинула в бою з червоними влітку 1921 р. на Півдні України.

Марія Косова. Діяла в армії отамана Антонова, який підняв повстання на Тамбовщині в 1921–1922 рр. Була відома своїм вибуховим характером і жорстокістю. За деякими відомостями, походила з України.

«*Кривава Марія*». Одна з організаторок «Варфоломійської ночі» в Севастополі, коли за одну ніч у Криму анархістсько налаштованими матросами було розстріляно, утоплено, заколото сотні беззбройних людей, у своїй більшості – євреїв (Іванис, В., 1993, с. 196).

Марія Тарасенко. Кур'єрка-зв'язкова повстанських відділів та уряду С. Петлюри у вигнанні, який у 1921 р. готував повстання проти більшовиків. Вона була зраджена одним із агентів, арештована і розстріляна зі своєю родиною 27 серпня 1923 р. (Задоянний, В., 1965, с. 2–8).

За всієї своєї поваги до п'ятьох учасниць повстанського руху, які внесли певний внесок в цю героїчну і трагічну боротьбу, жодна із них не відповідає в повній мірі вимогам, якими характеризується справжня «Отаманка Маруся».

Маруся (Марія Никифорова) – жінка справедливої долі. Народилася в 1885 р., була донькою штабс-капітана Григорія Никифорова, який прославився на останній російсько-турецькій війні. В 16 років вона полюбила авантюриста, покинула гімназію, матір-вдову і втекла з дому. Цей шу-

кач пригод скоро покинув її, і Марія залишилася сам на сам із самісіньким дном Олександрійських і Катеринославських нетрів (Савченко, В., 2000, с. 65). Пізніше, вона приєднується до анархістського руху, ставши на шлях тероризму. Вже в 1904–1905 рр. за терористичні акти її притягли до кримінальної відповідальності і засудили до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Проте після кількох років одиночного ув'язнення в Петропавлівській фортеці її переправляють етапом до віддаленого району Сибіру. В 1910 р. Маруся тікає з етапу і вдало переправляється до Японії. Тут вона довго не затримується, а переїжджає до США, де знаходить соратників по боротьбі, які допомагають їй перебраться до Європи. За підробленими документами вона живе спочатку в Англії, потім у Франції, але робить усе, щоби перебраться до Швейцарії – центру політичної еміграції. Там вона врешті й опиняється, бере активну участь у роботі численних соціалістичних та анархістських конгресів, знайомиться з російськими есерами-терористами. І, зрештою, виходить заміж за польського анархіста-терориста Бжостека, разом з яким у 1917 р. повертається в Україну, на станцію Пологи, де мешкала її мати.

Н. Махно знав про існування М. Никифорової ще до того, як вона з'явилася в Гуляйполі в 1919 р. У 1917 р., коли уповноважений Тимчасового уряду в Олександрійському повіті Михно заарештував анархістку, революційні загони, в тому числі й «Чорна гвардія» Н. Махна, прийшли їй на допомогу, і М. Никифорова була звільнена.

За твердженням В. Волковинського, «перші практичні уроки втілення революційного вчення в життя дала Н. Махну саме М. Никифорова. В майбутньому «батькові» вдалося обійти її, ставши найпершою і найпопулярнішою фігурою серед селянства Півдня і анархістів» (Волковинський, В., 1994, с. 31).

Ще одна зустріч Н. Махна з Марусею відбулася в середині квітня 1918 р. на станції Царекостянтинівка, куди вона прибула на чолі загону «Чорної гвардії», відступаючи під натиском німецько-австрійських та регулярних українських військ. Знав про Марусю і В. Антонов-Овсієнко: «Загін анархістки Марії Никифорової мені добре відомий. Замість того, щоб займатися роззброєнням таких революційних бойових одиниць, я радив би зайнятися створенням їх» (Махно, Н., 1991, с. 15).

Дещо пізніше Марусю оголосили «поза законом» як «білі», так і «червоні», і вона змушена була обмежити свою діяльність роботою при раді «набатівців» у Гуляйполі, причому Н. Махно не довіряв їй роботи, пов'язаної зі збройними операціями, – вона займалася справами «милосердя».

Коли ж уряд РРФСР та особисто Л. Троцький вирішили, що першочерговим завданням має бути боротьба не з А. Денікіним, а з Н. Махном, Маруся, змудившись за активною діяльністю, попросила відпустити її, забезпечивши грошима на анархотерористичну діяльність. М. Никифоровій було виділено 250 000 крб. і дозволено зібрати бойову групу «Чорної гвардії» в кількості 60-ти бойовиків-терористів. Востаннє зустріч Н. Махна й отаманки Марусі відбулася в середині 1919 р. у Великому Токмаку.

Загін «Чорної гвардії» було поділено на три групи. Кожна з них мала власне завдання. Група на чолі з Черняком та Громовим дісталася до Сибіру, щоби підірвати ставку О. Колчака, але це не вдалося, і терористи розчинилися в загонах сибірських повстанців-партизанів. Група на чолі з Ковалевичем мала звільнити заарештованих махновців у Харкові, але до того часу соратники Н. Махна вже були розстріляні. Тоді було вирішено їхати до Москви, щоб там розпочати теракти проти радянського уряду та військової верхівки. 25 вересня 1919 р. вони здійснили відомий вибух бомби в Леонтіївському провулку, в колишньому особняку графині Уварової, де саме йшло засідання Московського комітету РКП(б). Було вбито 12 і поранено 55 осіб (Улянич, В., 1994, с. 7).

Маруся зі своїм чоловіком та ще з 18 бойовиками поставила собі за мету знищити ставку А. Денікіна в Таганрозі, прибувши туди з Криму пароплавом. Проте в Севастополі Марусю впізнав білогвардійський офіцер. Після короткого суду її й чоловіка було повішено. Декільком бойовикам із групи Марусі вдалося втекти в гори, де вони діяли в загонах «зелених» (Кин, Д., 1925, с. 128–129).

Існує ще одна версія загибелі отаманки. Вона була впізнана й арештована білогвардійцями в Києві, а у вересні 1919 р. перевезена до Севастополя, де за вироком військово-польового суду повішена. Проте ходили чутки, що Маруся залишилася живою. Говорили, що її як радянську розвідницю направили до Парижа, і Марусю в 1926 р. бачили там серед людей, які були пов'язані із вбивством С. Петлюри (Савченко, В., 2000, с. 85). Це зайвий раз доводить легендарність особистості «отаманки Марусі», а легенди просто так не вмирають.

Спеціального вивчення вимагає проблема участі жінок у махновському повстанському русі. І якщо доля Г. Кузьменко – дружини Н. Махна, більшою чи меншою мірою проходить через мемуарну літературу (Кузьменко, Г., 1990) і їй присвячені спеціальні дослідження (Котляр, Ю., 2006, с. 26–30), то діяльність інших жінок висвітлюється поверхово. Хоча серед них були дуже цікаві особистості з унікальною долею. Одна з них – Ф. Гаєнко, донька се-

редняка з с. Добровеличківки Уманського повіту, вихователька земської Царекостянтинівської школи, анархістка, найближча подруга Г. Кузьменко. Ось один із епізодів її повстанської діяльності.

У Піщаному Броді червоними був розстріляний батько дружини Н. Махна, Галини, жандарм Андрій Кузьменко. Махновці раптово зайняли селище і захопили червоноармійців у полон. До зв'язаних полонених під'їхала на тачанці Ф. Гаєнко і, суворо дивлячись в їх очі, закричала: «А, підлота, розстріляли батька! Отримуй рахунок!» Вихопила револьвер, і одним за одним полонені падали на землю вбитими. Довгий час Ф. Гаєнко воювала у лавах махновців, брала безпосередню участь в боях з червоними. Була вбита на Херсонщині у 1921 р. Після цього ім'я знаменитої махновки у подальшому не згадується.

Проте нововоронцівський журналіст О. Тимков пропонує іншу версію розвитку подій. Коли влітку 1921 р. залишки військ Н. Махна відступали через Херсонщину курсом на Апостолове – Великолександрівку – Снігурівку – і далі на захід, то під час однієї з нічних сутичок Ф. Гаєнко відсілася від головного угруповання махновців. Тут її підібрав червоноармієць Т. Троян і привіз у село Воскресенськ (сучасного Нововоронцівського району Херсонської області), де її останній раз бачили у 1951 р. (Тимков, О., 1995, с. 43–44).

2. Релігійні жіночі повстання відбулося на Миколаївщині навесні 1922 р. під час ревізії церковних цінностей. В офіційних документах, наприклад, у звіті Миколаївської комісії з вилучення церковних цінностей від 18 жовтня 1922 р. згадується про подію наступним чином: «В селі Отбєдо-Василівка (Херсонського повіту) ворожо налаштований проти вилучення натовп перешкоджав роботі комісії, в результаті чого було арештовано четверо людей (всі церковні служителі із попом на чолі). Вбиті згодом при спробі втекти» (ДАМО, спр. 330, арк. 54). Приблизно так само описувала ці події і місцева преса. Наприклад, у газеті «Красный Николаев» від 4 травня 1922 р. сказано, що «в Отбєдо-Василівській волості кілька жінок чинили опір вилученню, побили міліціонера, що прийшов неозброєний, ударили в набат, але народ не зібрався. Голова церковної ради арештований і передається суду Ревтрибуналу» (Красный Николаев, 1922, 4 мая). Але за цими скупими, і, як виявилось, недостовірними фразами криється ціла трагедія. Спробуємо відновити справжню картину подій.

У 20-х числах квітня 1922 р. зі Снігурівки до Отбєдо-Василівки прибув уповноважений для опису церковних цінностей – старший міліціонер А. Єгоров. Але парафіяни не відкрили церкву і не пустили його до неї, посилаючись на те, що храм

новий і нічого коштовного в ньому немає. Слід відзначити, що сам настоятель храму, протоієрей Сергій Штенько, вмовляв людей впустити уповноваженого і дати йому можливість описати, а потім і вилучити предмети не богослужбового характеру. Але народ його не послухав: по черзі церковне сестринство почало чергувати при храмі (Особистий архів священика, арк. 2).

Після Великодня знову з'явився уповноважений і почав вимагати церковні ключі й коштовності. Не дочекавшись настоятеля, міліціонер вистрелив, на що народ вдарив у дзвони. В той момент священика вдома не було: він ходив дивитись царину (молоду пшеницю в полі). Почувши набат, він поспішив до церкви, але було пізно: народ зібрався не тільки з Отбєдо-Василівки, а й з сусідніх сіл, біля храму розпочалась бійка (Особистий архів священика, арк. 3). За свідченням старожилів села, люди позбігалися, хто з чим міг, аби тільки оборонити церкву. Переважну кількість повсталих становили жінки (Особистий архів священика, арк. 1).

Важко сказати, наскільки сильним був протест василівців. У доповіді начгарноєнкому Снігурівки зазначалося, що «частина натовпу, озброєного вилами, металевими дротами і каміннями, направились до Волвиконкому для того, щоб начебто побити службовців і розграбувати канцелярію» (ДАМО, спр. 29, арк. 57). Уповноважений у результаті втік до Снігурівки, але незабаром повернувся із загonom червоноармійців для утихомирювання селян. Побивши різкими жінок і пострілявши по вікнах із тачанки, вони поїхали. Але вночі в дім попечителя церкви К. Приймака знову прибули червоноармійці і наказали збиратися разом з ними. Тоді ж заарештували священика і церковного старосту – П. Бунчука. Арештовані були знищені після страшних катувань. Сталася трагедія 27 квітня 1922 р.

Широкий резонанс отримала справа про вбивство комуністки, члена Президії 2-го Всеукраїнського з'їзду незаможних селян Ф. Бармашової. 1 травня 1922 р. до села Засілля Херсонського повіту Миколаївської губернії прибули представники Комісії з вилучення церковних цінностей для допомоги голодняками і послала за священиком Миколаївської церкви М. Слободяниковим. Жінки, почувши про це, вдарили в набат, в результаті чого значна частина селян зібралася біля церкви. Представники Комісії звернулися до натовпу для роз'яснення значення та змісту Декрету про вилучення. До Комісії приєдналася і Ф. Бармашова, яка звернулася до односельців із проханням віддати цінності й допомогти голоднякам (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 3). Та натовп жінок продовжував галасувати, при цьому з натовпу лунали звинувачення комуністів у всіх негараздах

та вигуки, що «більшовики хочуть забрати цінності по кишнях» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 54). Побачивши серед членів Комісії Ф. Бармашову, юрба, замість вилучення цінностей, запропонувала їм оглянути місцевий притулок для дітей, який, за їхніми словами, був у незадовільному стані (пізніше, того ж дня, під час допиту обвинувачених, одна з них – С. Холодулькіна – показала, що в селі існувала впевненість, що в усіх смертях дітей винна Ф. Бармашова) (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 5).

Під час огляду притулку жінки з натовпу почали звинувачувати колишнього голову Волосного виконавчого комітету І. Рощина у розкраданні фондів для дітей. Останній, виправдовуючись, заявив, що «коли я завідував будинком, то все було добре, а тепер завідує Ф. Бармашова та інші – винуваті їх» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 55). Після цього юрба почала ображати Ф. Бармашову і навіть робилися спроби її побити. Побачивши це, члени Комісії запропонували їй сховатися на деякий час у кімнату завідувачки дитячим притулком, за зачиненими дверима. На другий день судового засідання один із головних свідків з боку звинувачення, Голова Комісії з вилучення церковних цінностей Терещенко, скаже: «... Баби вбили Бармашову за притулок. Вся місцева влада ходить по базару і збирає для голодних дітей різні продукти, а водночас у притулку помирають діти від голоду», а вилучити цінності він не зміг лише тому, що інша (!) частина натовпу завадила йому в цьому. При цьому Терещенко наголошував, що з боку духовенства перешкод до вилучення він не зустрічав: «Священик закликав тих, хто зібрався, підкоритися розпорядженню влади, але мотивував це досить своєрідно: віддайте цінності, бо все рівно силою заберуть» (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 11–12).

Після огляду Комісія разом із більшою частиною натовпу повернулася до церкви, залишивши Ф. Бармашову в кімнаті. Надалі юрба жінок, що зібралися біля притулку, зламала двері кімнати і почала бити Ф. Бармашову. Остання вирвалася із їхніх рук і вибігла на вулицю. Але жінки, що були вкрай збуджені після огляду притулку та розмов про смерть дітей, наздогнали її і, поваливши на землю, хто чим, використовуючи палиці та каміння, почали її бити. Побачивши, що жінка вже мертва, юрба потягла її на кладовище, вирила там могилу, зарила тіло та закидала його камінням (ЦДАГО України, спр. 1492, арк. 55–56).

Цікавими є два факти: по-перше, місцеві органи влади – міліціонер О. Леляєв та голова волвиконкому М. Чередниченко – були повністю на боці жінок і ніякого співчуття до Ф. Бармашової не мали; по-друге – вбивство спочатку було визнане кримінальною справою і ніякого інтересу

з боку преси та партії не викликало. Але для партійного керівництва Миколаївської губернії необхідна була гучна «політична» справа, що спиралася б на контрреволюційну сутність «попівсько-куркульського» альянсу. Для цього було «зшито справу» Ф. Бармашової, перетворивши її із кримінальною на політичну (Тригуб, О., 2005, с. 189–194).

Безпосередньо у вбивстві брали участь 15 жінок. Під час суду з'ясувалось, що сільський схід розглядав питання про заміну церковних цінностей іншими дорогоцінними речами, що дозволялося циркуляром № 31. Представники місцевої влади в особі голови волвиконкому М. Чередниченка і колишнього голови І. Рощина взяли з казенних коштів 74 млн крб. для таких потреб, використали їх для купівлі срібла, яке намагались здати замість церковних цінностей. Внаслідок проведення перехресного допиту було встановлено, що залишок казенних коштів створився внаслідок продажу посівного матеріалу не за фіксованими державними розцінками в 150 тис. крб. за тонну, а за ціною 250 тис. крб. Сума в 74 млн крб. була розподілена між двома священиками М. Слободянниковим і С. Подольським, на частку священика М. Слободяникова (37 млн крб.) і було куплено срібло.

За цією справою 8 звинувачених було засуджено до розстрілу – М. Чередниченко, М. Слободяников, О. Леляєв, безпосередні вбивці – Холодулькіна, Барковська, Циганкова, сестри Ганна і Пелагея Васильєви. Інші звинувачені були засуджені до різних термінів примусових робіт або виправдані (Красный Николаев, 1922, 27 мая).

Під час перебування в Миколаєві голів ВЦВК і ВУЦВК М. Калініна і Г. Петровського 18 червня 1922 р. останнім трьом жінкам міра покарання була змінена на 5 років позбавлення волі. У відповідь на таке рішення селяни-незаможники Кременчуцького повіту Черкаської губернії зверталися з вимогою розстріляти усіх 8 звинувачених. Все ж таки було страчено саме 5 осіб. Вирок трибуналу було виконано до 1 жовтня 1922 р. (ДАМО, спр. 12, арк. 32).

3. Жіночі бунти під час колективізації.

Здавалося, що жінки мають брати участь у повстанському русі лише в революційний період та під час реквізиції церковних цінностей. Проте історія вирішила по-іншому. У 1929 р., коли почалася примусова колективізація, в різних частинах України виникали жіночі заворушення. Але чому саме жіночі? Справа тут дуже проста. До 1929 р. українці добре зрозуміли, що будь-яка протидія (навіть пасивна) більшовицькій владі призводить до арештів, заслання та знищення чоловіків. Отже, в широких масах населення народилася думка: «Якщо владі будуть протидіяти неозброєні жінки, то їм за це нічого не буде». На жаль, ця думка вия-

вилася хибною. Більшовицька влада не зупинилася перед найбрутальнішим терором направленим і проти жінок, і проти дітей.

Велика демонстрація жінок відбулася в селі Градениця Одеського округу. Вони вимагали повернути висланих «куркулів», роздати посівний фонд зерна. А понад тисячу селян із села Дальники, що на Одещині на підводах рушили в тодішню столицю України – Харків. Спереду колони вони несли червоні знамена та гасла «Вся влада радам, далой стози!» Селяни розраховували об'єднатися для спільного походу з робітниками одеських заводів. Проте в передмісті Одеси вони були зупинені і направлені в село. Організаторів акції арештували (Котляр, Ю., 2003b, с. 49, 133, 139).

На Півдні України найвідоміші жіночі повстання у 1929 р. відбувалися в Бирзульському районі на Одещині. «Тут за три дні майже увесь район було

охоплено бунтом бабів. Посталі жінки вигнали з сіл голів сільрад, парторгів та різних уповноважених. Для боротьби з бунтом бабів були надіслані загони ДПУ – НКВС» (Соловей, Д., 1993, с. 140).

Обговорення. Перспективним видається дослідження біографій активних учасниць повстанського руху з залученням методів інших наук, зокрема психології.

Висновки. Таким чином, важливою складовою частиною селянського повстанського руху слід вважати жіночий рух, який з особливою силою проявлявся в критичні періоди історії: Українська революція (1917–1921 рр.), вилучення церковних цінностей (1922–1923 рр.), колективізація (1928–1933 рр.). Як наслідок, серед його основних типів слід виділити наступні: організовані: революційні повстання та стихійні: релігійні жіночі повстання, жіночі бунти під час колективізації.

Бібліографічні посилання

- Антонова, Т., 2007. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН та УПА. *Український визвольний рух*, збірник 9. Львів, с. 138–147.
- Белаш, А. В., Белаш, В. Ф., 1993. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование*. Киев : РВЦ «Проза».
- Богачевська–Хом'як, М., 1995. *Білим по білому: жінки в громадському житті України (1884–1939)*. Київ : Либідь.
- Булгаков, М. А., 2007. *Белая гвардия; Киев-город*. Харьков : Фолио.
- Волковинский, В., 1994. *Нестор Махно : легенды і реальність*. Київ : Перліт продакшн.
- Державний архів Миколаївської області. Ф. Р. 153, оп. 1, спр. 12; Ф. Р. 916, оп. 1, спр. 29; Ф. Р. 916, оп. 2, спр. 330.
- Особистий архів священника церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина, арк. 1–3.
- Задоянний, В., 1965. Жінки – героїні української визвольної війни. *Дороговказ*, ч. 4, с. 2–8.
- Іванис, В., 1993. *Симон Петлюра – Президент України*. Київ : Наукова думка.
- Кин, Д., 1925. Крестьянство и гражданская война. *На аграрном фронте*, № 11–12, с. 123–130.
- Котляр, Ю. В., 2003. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*. Матер. Всеукр. наук. конф., с. 185–190.
- Котляр, Ю. В., 2003. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925)*. Миколаїв–Одеса : «ТОВ Від».
- Котляр, Ю. В., 2006. Дружини Нестора Махна. *Наукові праці : Науково-методичний журнал*, т. 48, випуск 35. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, с. 26–30. *Красный Николаев*, 1922, 27 мая. *Красный Николаев*, 1922, 4 мая.
- Кузьменко, Г. А., 1990. *40 дней в Гуляй-Поле. Воспоминания матушки Галины – жены батька Махно*. Владимир : Альзар.
- Махно, Н. И., 1991. *Воспоминания*. Кн. 2–3. Київ : Україна.
- Митрофаненко, Ю., 2005. Н. Махно та М. Никифорова : порівняльний аналіз. *Наукові записки Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, випуск 28, с. 135–154.
- Оніщенко, О. В., 2008. *Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ.
- Савченко, В. А., 2000. *Авантюристы гражданской войны : Историческое расследование*. Харьков : Фолио; М : ООО «Издательство АСТ».
- Соловей, Д., 1993. *Голгота України. Ч. 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УСРР між першою і другою світовою війною*. Дрогобич.
- Тимков, О., 1995. *Махновський рух на Херсонщині*. Нововоронцовка.
- Тригуб, О. П., 2005. «Справа» Бармашової. *Південний архів : Збірник наукових праць. Історичні науки*, випуск 19. Херсон, с. 189–194.
- Улянич, В., 1994. Отаманша Маруся. *Голос України*, 26 березня.
- Хвильовий, М., 1978. *Кім у чоботях*, т. 1. Нью-Йорк–Балтимор–Торонто : Смолоскип, с. 153–167.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 1492.
- Чоп, В. М., 1998. *Маруся Никифорова*. Запорожжя : РА «Тандем-У».
- Чоп, В. М., 2004. Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.). *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник*, випуск 1, с. 128–134.
- Шкляр, Василь, 2014. *Маруся*. Харків : КСД.

References

- Antonova, T., 2007. Zhinka ta yiyi «myrni», «napivmyrni» ta «voyenni» roli v borotbi OUN ta UPA [Woman and her «peaceful», «semi-peaceful» and «military» roles in the struggle between the OUN and the UPA]. *Ukrayins'kyi vyzvol'nyy rukh [Ukrainian liberation movement]*, zbirnyk 9. L'viv, pp. 138–147 (in Ukrainian).
- Belash, A. V., Belash, V. F., 1993. *Dorohy Nestora Makhno. Ystorycheskoe povestvovanye [Roads of Nestor Makhno. Historical narrative]*. Kyev: RVTs «Proza» (in Ukrainian).
- Bohachevs'ka–Khomyak, M., 1995. *Bilym po bilomu: zhinky v hromads'komu zhytti Ukrayiny (1884–1939) [White on White: Women in the Public Life of Ukraine (1884–1939)]*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
- Bulhakov, M. A., 2007. *Belaya hvardyya; Kyev-horod [White Guard; Kiev city]*. Khar'kov: Folio (in Ukrainian).
- Volkovynskyy, V., 1994. *Nestor Makhno: lehendy I real'nis' [Nestor Makhno: legends and reality]*. Kyiv: Perlit prodakshn (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti. F.R. 153, op. 1, spr. 12; F.R. 916, op. 1, spr. 29; F.R. 916, op. 2, spr. 330 (in Ukrainian).
- Osobystyy arkhiv svyashchenyka tserkvy Rizdva Khrystovoho s. Vasylivka Raka Valentyna, ark. 1–3 (in Ukrainian).
- Zadoyannyi, V., 1965. Zhinky – heroyini ukrayins'koyi vyzvol'noyi viyny [Women are the heroines of the Ukrainian liberation war]. *Dorohovkaz [Pointer]*, ch. 4, pp. 2–8 (in Ukrainian).
- Ivanys, V., 1993. *Symon Petlyura – Prezydent Ukrayiny [Simon Petlyura – President of Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kin, D., 1925. Krest'yanstvo y hrazhdanskaya voyna. *Na ahrarnom fronte [On the agricultural front]*. № 11–12, pp. 123–130 (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2003. Mentalnist pvidennoukrainskoho selianyha i holodomor 1932–1933 rokiv. *Holodomor 1932–1933 rokiv yak velychezna trahediia ukrainskoho narodu [The Holodomor of 1932–1933 as a great tragedy of the Ukrainian people]* Mater. Vseukr. nauk. konf., pp. 185–190 (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2003. *Povstanstvo. Selyans'kyi rukh na Pivdni Ukrayiny (1917–1925) [Insurrection. Peasant movement in the South of Ukraine (1917–1925)]*. Mykolayiv–Odesa: «TOV ViD» (in Ukrainian).
- Kotliar, Yu. V., 2006. Druzhyny Nestora Makhna [Nestor Makhna's wives]. *Naukovi pratsi [Scientific works]: Naukovo-metodychnyy zhurnal*, t. 48, vypusk 35. Istorychni nauky. Mykolayiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly, pp. 26–30 (in Ukrainian).
- Krasnyi Nikolaev [Red Nikolaev]*, 1922, 27 maya (in Russian).
- Krasnyi Nikolaev [Red Nikolaev]*, 1922, 4 maya (in Russian).
- Kuz'menko, H. A., 1990. *40 dney v Hulyay-Pole. Vospomynannya matushky Halyny – zheny bat'ka Makhno [40 days in Gulyai-Pole. Memoirs of Mother Galina – Wife Old Man Makhno]*. Vladymyr: Al'zar (in Russian).
- Makhno, N. Y., 1991. *Vospomynannya [Memories]*. Kn. 2–3. Kyiv: Ukrayina.
- Mytrofanenko, Yu., 2005. N. Makhnota M. Nykyforova: porivnialnyi analiz [N. Makhno and M. Nikiforova: comparative analysis]. *Naukovizapysky Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [Scientific notes Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies. I. F. Kurasa NAS of Ukraine]*, vypusk 28, pp. 135–154 (in Ukrainian).
- Onishchenko, O. V., 2008. *Zhinky v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrayiny. 1917 rik [Women in the socio-political life of Ukraine. 1917]*: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv (in Ukrainian).
- Savchenko, V. A., 2000. *Avanturyysty hrazhdanskoy voyny: Ystorycheskoe rassledovanye [Civil War Adventurers: A Historical Investigation]*. Khar'kov: Folyo; M: OOO «Izdatel'stvo AST» (in Russian).
- Solovey, D., 1993. *Holhota Ukrayiny. Ch. 1. Moskovs'ko-bil'shovyts'kyi okupatsiyyny teror v USRR mizh pershoyu i druhoyu sviitovoyu viynoyu [Golgotha of Ukraine. Part 1. Moscow-Bolshevik occupation terror in the USSR between the First and Second World Wars]*. Drohobych (in Ukrainian).
- Tymkov, O., 1995. *Makhnovs'kyi rukh na Khersonshchyni [Makhnovist movement in the Kherson region]*. Novovorontsovka (in Ukrainian).
- Tryhub, O. P., 2005. «Sprava» Barmashovoyi [«Case» Barmashova]. *Pivdennyi arkhiv: Zbirnyk naukovykh prats' [Southern Archives: Collection of scientific works. Historical sciences]*, vypusk 19. Kherson, pp. 189–194 (in Ukrainian).
- Ulyanych, V., 1994. Otamansha Marusya [Chieftain Marusya]. *Holos Ukrayiny [Voice of Ukraine]*, 26 bereznya (in Ukrainian).
- Khvyl'vyy, M., 1978. *Kit u chobotyakh [Cat in Boots]*, t. 1. N'yu-York–Baltimor–Toronto: Smoloskyp, pp. 153–167 (in Ukrainian).
- Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]*. F. 1, op. 20, spr. 1492 (in Ukrainian).
- Chop, V. M., 1998. *Marusya Nykyforova [Marusya Nikiforova]*. Zaporozh'e: RA «Tandem-U» (in Russian).
- Chop, V. M., 2004. Halyna Andriivna Kuzmenko – holova Soiuzu vchyteliv Huliaipilskoi respubliky (1919–1920 rr.) [Halyna Andriivna Kuzmenko – Chairman of the Union of Teachers of the Huliaipil Republic (1919–1920)]. *Istoriia i kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky: naukovyi shchorichnyk [History and culture of the Dnieper. Unknown and little-known pages: a scientific yearbook]*, vypusk 1, pp. 128–134 (in Ukrainian).
- Shklyar, Vasyl', 2014. *Marusya [Maroussia]*. Kharkiv: KSD (in Ukrainian).